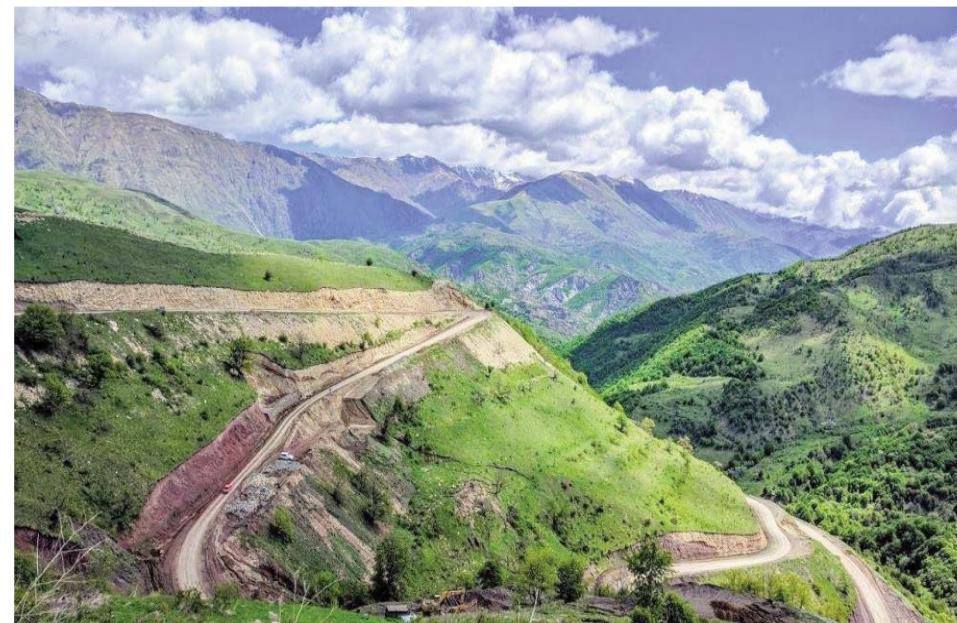

Qarabağ bölgəsi yeraltı sərvətləri ilə yanaşı yerüstü təbii sərvətlərlə də zəngindir. Regionda bitən 460-dan artıq yabanı və kol bitkilərinin 70-i endemikdir, yəni, dünyanın başqa heç bir yerində təbii mühitdə bitmir. Bu məqaləmizdə Qarabağın təbiət sərvətlərindən danışacaqıq.

Bildiyimiz kimi, Qarabağ özünün təbieti, landsaft örtüyü, iqlimi, flora və faunası, mədəni bitkilərin zənginliyi ilə həmişə məşhur olub. Ermeni vandalizmine məruz qalmadan önce burada çoxsaylı nadir, o cümlədən "Azərbaycanın Qırmızı kitabı" na daxil edilmiş bitki və heyvan növləri, qorun və yasaqlıqlar mövcud olub. Buna misal olaraq, Zəngilan rayonu ərazisində, Bəsətçayın dərəsinde yerləşən və Avropada yeganə təbii çınar meşəsini, Laçın rayonunun yüksək dağlıq ərazilərində 100-dən artıq bitki növünün qorunduğu Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğunu, qırmızı (qızılı) palidin mühafizə olunduğu Laçının Hacıçamlı meşəsini, Qubadlı və Laçın ərazisində qırmızı palidin, qoz ağaclarının, vələs, ağaçqayın, yemişan, ardıc və s. bitdiyi Qubadlı Dövlət Təbiət Yasaqlığını və digər əraziləri göstərmək olar.

Qarabağda 110 fəsiləyə və 397 cinsə aid 606 növ dərman bitkisi (onlardan 4 fəsilə, 10 cinsə aid 11 növ şibyelərdir) yayılıb ki, bu bitkilerin 66 növü ofisinal təbabətdə dərman vasitəsi kimi istifadə olunur. Dərman bitkile-

Qarabağın yüzlərlə dərdə çarə bitkiləri

rinin 19 fəsilə və 28 cinsdən ibarət 35 növü Qafqaz endemi, 32 növü nadir və itme təhlükəsində olan, "Azərbaycanın Qırmızı kitabı"na salınmış bitkilərdir.

Öz tarixi boyunca Dağlıq Qarabağda toplaşan dərman bitkiləri bir çox ölkələrə ixrac olunurdu. Qarabağın səfali dağlarından toplaşmış çiçək və otlara qədim Babilistan, Roma, Yunanistan və hətta Misir əczaxanalarında rast gəlmək olurdu. Onların arasında dazı, andız, çobanyastığı otları və məşhur xarı bülbüllü çiçəyi vardi. Misir xəstəxanalarının birində çalışan qədim yunan alimi Erazistrat (e.e. IV əsr) qədim Azərbaycan tibbiyinin ərsini öyrənmək üçün Midianın paytaxtı Haqmadan (müsəir Həmədən) şəhərinə gəlib və burada Qarabağdan getirilmiş dərman bitkilərinin nümunələrini əldə edib Misirə aparıb.

E.e. I əsrde Romanın Qafqaz Albaniyası ilə müharibəyə girməsi də məhz Qarabağın zəngin təbii sərvətlərinə yiyələnmək məqsədini güdürdü. Lakin romalılar Alban dövləti üzərində qələbə çələn bilmediklərinə görə onunla sülh müqaviləsi imzalamağa üstünlük verdi. Bu sülh müqaviləsində dərman bitkilərinin alış-verisi haqqında da bənd olub. Məşhur tarixçi Strabona görə Roma imperiyası ilə Albaniya arasında bağlanan müqavilədə Albaniya ölkəsində yığılan bitkilərdən dərmanlar hazırlanmalı və kiçik şübhə qablara doldurularaq Romaya verilməsi barədə öhdəliklər olub. Beləliklə, hələ yəni eranın əvvəlində həmvətənlərimiz Qarabağda yetişən dərman bitkilərini tibbi məqsədlərlə istifadə edirdilər.

Birinci əsrə yaşmış məşhur Roma ali-

mi Qalen Qafqaz Albaniyasından getirilmiş otlardan müxtəlif məcunlar, heblər və başqa müalicə vasitələri hazırlayırdı. Beləliklə, Qarabağın tibbi ərsi Romada tibb və əcəzaçılıq elmlərinin inkişafına təsir göstərirdi. VII əsr Alban tarixçisi Musa Qağankatlı özünün "Alban tarixi" kitabında yazar ki, tibb elmində kamilliye çatan insanlar bu ölkədə xüsusi hörmət sahibləri olmuşdular. O zaman Qarabağda xüsusi əczaxanalar vardi. Orada həm yerli dərman bitkiləri, həm də dönyanın müxtəlif ölkələrindən getirilmiş dərman bitkiləri satılırdı. Peşəkar həkimlər "Türkçərə" adı ilə şöhrət tapmış türk xalq təbabətindən də bəhərənləndilər.

Türkçərə müalicəsinin təsvirinə erken orta əsrlər zamanı Azərbaycanda, əsasən, Aran Qarabağ torpağında formaləşmiş "Kitabi-Dədə Qorqud" dəstənindən da rast gəlmək olar. Bu əsərdə dağ çiçəyindən mələhəm hazırlanması və onunla igidin yarasının müalicə olunması səhnəsi var. Dastana əsasən, Turalın yaralarını saqlamalı qız dağlara qalxıb şəfali çiçəklər toplayır, o çiçəkləri ana südü ilə qarışdırır mələhəm düzəldirlər və Turalın yaralarını sağaldırlar.

Qarabağda yayılmış dərman bitkilərinin bioloji aktivlik və müalicəvi xüsusiyyətlərinin de kifayət qədər genişdir, bu bitkilərin 163 növünün diuretik, 157-nin antibakterial, 138-nin yarasagaldıcı, 81-nin büzüsdürəcü, 19-nun antivirus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dərman bitkilərinin daha çox növü ürək-damar (81 növ), mədə-bağırısaq (155 növ), böyrək (55 növ), qaraciyər (80 növ), dəri (149 növ), diabet (35 növ) və bir çox digər xəstəliklərin müalicəsində tətbiq edilir.

İlq mənbəyidir və ölkəmizin əvəzolunmaz sərvəti hesab edilirdi. Zəngilan çınarları dünəyada bitən 8 çınar növündən biri idi. XX əsrin əvvələrində sahəsi 120 hektara yaxın olan bu Çınar meşəsi bütünlükle Azərbaycana məxsus idi. Lakin 20-ci illərdə Zəngəzur torpaqlarının yarısının Ermenistana verilməsi ilə Bəsətçay vadisindən çınar meşəsinin bir hissəsi - Xaçın çay və Şixavuz çay vadiləri boyunca yayılan ağacları indiki Ermenistanın Qafan rayonunun Nerkin-Hand, Sav və Şixavuz kəndləri ərazisində qalıb. Beləliklə, ermənilər bu çınar meşəsinin də bir hissəsi öz ərazilərinə qatıblar.

Sonralar akademik Həsən Əliyevin təşəbbüsü ilə nadir təbiət abidəsi olan çınar meşəsini qorumaq məqsədilə Azərbaycan SSR Nazirliyin Sovetinin 1974-cü il 4 iyul tarixli qərarına əsasən Zəngilan rayonunun ərazisində 117 hektar sahəni əhəməd edən Bəsətçay Dövlət Təbiət Qoruğu yaradıldı.

Zəngilanın çınar meşəsi Avropana ən böyük, dünəyada isə Kanadadan sonra 2-ci yeri tutur. Hazırda Kanada dövlətinin bayrağının üzərindəki Şərqi çınarı yarpağının təsviri uzun müddətdir ki, bu dövlətin rəmzinə çevrililib. Bununla yanaşı, bir çox müəlliflər öz tədqiqatlarında hətta belə qənaətə gəlirlər ki, Zəngilanın çınar meşəsi - Şərqi çınarı meşəsi dünəyin ən böyük çınar meşəsi olub.

Tədqiqatçı, coğrafiyasunas Oktay Ələkbərov da öz araşdırışlarında qeyd edir ki, Zəngilanın çınar meşəsi Yer kürəsinin ən böyük çınar meşəsidir və bu meşə massivi sahəsinin böyüklüyünə görə dünəyada birincidir. Zəngilanın çınar meşəsi təkcə yerli mütəxəssislərin, coğrafiyasunas alimlərin deyil, həm də dönya elminin görkəmli tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edirdi. Zaman-zaman xarici alimlərin Zəngilan çınarları ilə yerində tanış olmaq üçün məşəyə geldikləri də məlumudur. Ekspedisiya nümayəndələri Zəngilan çınarları ilə yerində tanış olaraq, onların hündürlüyü, diametri, xüsusiyyətləri, görkəmi haqqında etrafı məlumat toplayıb və öz yazılarında bunlardan bəhs ediblər.

Qarabağın faunası da çox zəngin olub. Burada yaşayan və nəslə kəsilməkdə olan çoxsaylı növlər Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı kitabı"nın II nəşrinə daxil edilib. İşğaldan əvvəl Qarabağda 228794 hektarı meşə ilə örtülü olan 260311 hektar meşə fondu olub və bunun 54328 hektarı ermənilər tərəfindən məhv edilib ki, bu da regionda mövcud olmuş meşə ehtiyatının 24%-dir.

İşğal dövründə böyük bir xarabaliğa çevrilən Qarabağın həm təbii sərvətləri məhv edilib, həm də bərpası mümkünəzən olan məsilsiz nümunələri talan edilib. Bu nümunələrdən biri də Zəngilanın dünəyaca məşhur qırmızı çınar meşəliyi idi.

Məşhur Çınar Meşəsi də təbii olaraq bütün dünəyada marağa səbəb olur. Bu çınar meşəsi təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın flora-faunasının zənginliyində özünlərə məxsus yer tuturdu. Bəsətçay hövzəsində yerləşən təbii çınar meşəsi sahəsində, ağacların fiziki sağlamlığına, görünüşünə görə dünəyada marağa səbəb olub. Zəngilan nadir bioekoloji əlamətinə görə bənzərsizdir, bu səbəbdən onu "Şərqi floraının mirvarisi", möhtəşəm gövdəsi və füsunkarlığına görə isə "Cənubun nəhəng ağaçları" adlandırırdılar. Bu meşədə yaşı 1500-ə, hündürlüyü 50 metr, gövdə diametri 4 metrə çatan ağaclar var idi.

Çınar meşəsi çox nadir və füsunkar yaşı-

Lalə Mehrəli